

ПРЕДРАГ СТЕПАНОВИЋ
(Будимпешта)

ИЈЕКАВСКИ ЕЛЕМЕНТИ У ЕКАВСКИМ ГОВОРИМА СРБА У МАЂАРСКОЈ

Срби у Мађарској данас живе у три веће области: у Поморишју, у широј околини Будимпеште и у мађарском делу Барање, којој се у погледу дијалекта прикључује и Медина, једино преостало српско насеље у Толнанској жупанији, северно од Барање. Осим ових крајева Србе налазимо у селу Сантову, у мађарском делу Бачке.

Срби су на територију данашње Мађарске приспели сеобама у раздобљу од почетка XV до краја XVII века. Последња већа сеоба 1739. године, под вођством патријарха Арсенија IV Јовановића Шакабенте, зауставила се углавном у Срему, што значи да територију данашње Мађарске није дотицала. Током ових сеоба настала је једна шаролика дијалекатска слика српских говора у Мађарској, чије остатке данас налазимо у следећој расподели: Срби у Поморишју, у насељима Сириг (Szöreg), Деска (Deszk), Нови Сентиван (Újszentiván), Чанад (Magyarcsanak) и Батања (Battonya) носиоци су банатског типа говора шумадијско-војвођанског дијалекта, што ће рећи да је њихов говор новоштокавски екавски. И говори Срба у околини Будимпеште припадају истом дијалекту, а унутар тога најсличнији су западним војвођанским говорима.¹ Говори Срба у Барањи и Толнанској жупанији припадају источнохерцеговачком дијалекту, што значи да имају такође новоштокавски акценатски систем, али са ијекавском, у Медини са јекавском заменом јата. Старије штокавске говоре Срби у Мађарској имају у свега два насеља. У селу Чобанцу, западно од Сентандреје, српски говор још чува своју косовско-рејевску основу са старијим троакценатским системом, иако у мањој мери него што је то почетком XX века Александар Белић имао при-

¹ Pavle Ivić, *O srpskom govoru u selu Lovri*. Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, XII, Budapest, 1966, стр. 199.

лике да утврди.² Од тада се, наине, тај говор под утицајем суседног помашког говора по многим цртама приближио шумадијско-војвођанском дијалекту, али основни елементи, у првом реду мноштво непренесених акцената, јасно говоре о његовом пореклу. Такође старији штокавски говор, али не екавски као у Чобанцу него икавски, налазимо у селу Сантову. Сантовачки говор по свим својим особинама припада посавском икавском дијалекту.

У широј околини Будимпеште Срби живе у десетак насеља. Најудаљеније међу њима је Пантелија (Dunapentele), стари део данашњег индустријског града Дунајувароша (Dunaújváros), на седамдесет километара јужно од Будимпеште, на десној обали Дунава. Идући према северу истом обалом, следе Ајмаш (Rácalmás) и Бата (Százhalombatta). Спрам њих, на другој страни, тачније на Чепелској ади, налазе се Ловра (Lórév) и Чип (Szigetcsép), као и Српски Ковин (Ráckeve), у којем данас живи неколико српских породица, али не староседелаца него досељеника из других места па према томе о српском говору Ковина у дијалектолошком смислу не можемо говорити. Северно од Будимпеште српска насеља имамо само на десној страни Дунава, а то су Калаз (Budakalász), Помаз (Pomáz), Сентандреја (Szentendre) и већ споменути Чобанац (Csobánka). Збег, насеље које Александар Белић посебно спомиње, прикључен је Сентандреји, а у њему више и нема Срба.

Најупадљивија црта по којој се говори у околини Будимпеште разликују од војвођанских говора свакако је трострука замена јата, одређеније речено, присуство (и)јекавских облика. Ту црту је истакао и Александар Белић у споменутом раду. Он наводи примере *виђеџи* (Збег, Помаз, Ловра); *разбòљела се* (Ловра); *ишћера, дòћерали* (Збег, Калаз, Ловра); *ћèо, ћèџи* (Збег, Ловра и др. м.); *нџ(з)ће, свàће, оће* (Збег, Помаз, Калаз, Ловра и др.).

У такође наведеном раду Павле Ивић истиче да „... прилично бројни јекавизми представљају специфичну црту и сведоче о знатном уделу мешавине у формирању овог говора, као и говора других српских сеоских насеља у будимпештанској околини који имају мање-више исту особину“. Након ове констатације Ивић одређује и категорију у којој се јекавизми јављају: „За правац кристализације мешавине карактеристично је да нема јекавских рефлекса дугог јата, а да ни код кратког јата немамо примера са самим *је*, већ једино таквих у којима је извршено јекавско јотовање (тзв. најновије), и то искључиво код консонаната *л*, *џ* и *д*.“³

² Александар Белић, *Неколике белешке са екскурзије по околини Будима и Пешће*. Босанска вила XXV (1910), 68–69.

³ Pavle Ivić, *Op. cit.* 194.

Све ово што је Александар Белић уз неколико примера установио, а Павле Ивић поводом говора Ловре детаљније описао, моји примери само потврђују па ћу их по насељима навести.

Прилог *где* у Ловри и Чипу јавља се у икавском облику *дѣ*, у Бати наизменично *дѣ* и *ћѣ*, а у свим осталим насељима се говори *ћѣ*, изузев у Пантелији, где имамо *дѣ* или *дѣ*. Пантелија нам и даље остаје изузетак, а у свим осталим насељима сам бележио облике *кòгоћ*, *шиѣгоћ*, *кѣдоћ*, *дѣгоћ* или *ћѣгоћ*, затим *кљѣшиѣ* и *ћѣв* или *ћѣо*. Осим ових заједничких примера у Калазу сам забележио *ћѣрати*, *ишићрати*, *кòљено*, *вòљѣи*, *разбòљò_се*, *òће*, *òнће*; у Помазу *òће*, *òнће*, *кòљено*, *на_кòљену*, *разбòљò_се*, *сѣћела_сам*, *сѣћò_је*, *ишићеро*, *вòљò_сам*; у Бати се поред алтернација *дѣ* и *ћѣ* јавља и *ћѣгоћ*, осим тога *шиѣгоћ*, *какòгоћ*, *нићѣ*, *ћѣв*, *ћѣо*, *ћѣли*, *кòљено*, *сàћеро*, *ишѣро*, *ишѣрāj*, *иòћеро*, *ишићерāj*, док у примеру *иòлудјели* (ждрепци су полудјели) изостаје јекавско јотовање. У исто време овде се јављају екавски облици у примерима *òде*, *вòлò*, *разбòлò_се*. У Ловри сам чуо све јекавске облике које је забележио Павле Ивић: *кòљено*, *љѣиò*, *ирòљѣиòс*, *дòље*, *дѣгоћ*, *кѣдоћ*, *нићѣ*, *разбòљò_се*, *сѣћела*, *вићѣи*, *вòљѣла_сам*, *ћѣво*. Ивићевим примерима могу додати свега два. Први је *ћѣрāмо*, *ћѣро*, с примедбом да је овај глагол тако изговорио само један од најстаријих житеља Ловре, док код других он гласи *ишѣро*. Други пример је *мљѣчика* у значењу „маслачак“.

Најмање јекавских облика забележио сам у Чипу, а то су следећи: *ћѣв*, *ћѣла*, *нићѣ*, *кòгоћ*, *шиѣгоћ* и *кљѣшиѣ*. Проверио сам све примере који у суседној Ловри имају јекавске облике и утврдио да се осим наведених у Чипу сви изговарају екавски.

Говорећи о чобаначком говору, Александар Белић уопште не спомиње јекавизме, које бележи у осталим насељима у тој околини, а да их је било свакако би их навео. Говори, међутим, о већ тада приметном утицају околних говора шумадијско-војвођанског типа на косовско-ресавски говор Чобанца. Тај утицај се за протеклих деценија стално појачавао па се данас примећује и у категорији која је тема овог рада. Према мојим белешкама јекавски изговор је у Чобанцу постао стандардан у следећим примерима: *ћѣла*, *ћѣо* или *ћѣв*, *сѣћѣв*, *сѣћѣла*, *сѣћѣло*, *ћѣ*, *ћѣгоћ*, *кàдоћ*. Поред *шиѣгоћ* јавља се и *шиѣгод*, а паралелно се употребљавају облици *нићѣ*, *нигде* и *нигди*. С друге стране *ишѣрāм*, *ишѣрāj* итд. увек се употребљавају екавски, за разлику од *ћѣрати* и сл. у Помазу и другде. Као што се из наведених примера види, сви јекавски облици у Чобанцу везују се за сугласнике *ш* и *д*, док за јекавско јотовање сугласника *л* нисам бележио ни један пример, што би такође могла да буде потврда да је продор јекавизама у овај говор новијег датума.

Занимљиво је, с друге стране, да у Пантелији, најјужнијем насељу у којем Срби у Мађарској на десној страни Дунава говоре екавски, ниједан пример нисам чуо са јекавским рефлексом јата. У Ајмашу, који се налази између Пантелије и Бате, и где данас имамо свега две-три српске куће, нисам вршио испитивања па према томе не знам да ли тамо има или нема јекавских облика, али у Пантелији сам проверио примере које сам у осталим селима бележио као јекавизме и ниједан нисам нашао у том облику. Овде се говори *дѣ* или *дй*, *шѣо сам*, *истерати*, *кѣлено* итд.

У Поморишју, другој области где Срби у Мађарској говоре екавски, такође сам наишао на трагове јекавизма. Истина, примери су овде практично ограничени на сугласник *д* и веома су малобројни, али пошто је реч о банатским говорима ипак их је вредно истаћи. Тако сам у Сиригу забележио облик *кѣгођ*, у Чанаду *кѣгођ*, *дйгођ*, *шйѣдогођ*, у Батањи пак *начйњела*, што је једини пример где до ове појаве не долази у вези са сугласником *д*.

Пошто је реч о необичној, или како Павле Ивић каже, специфичној појави, само се намеће питање како је до ње дошло, како је настала. Одговор ћемо покушати наћи помоћу података којима располажемо о досељавању нашег народа на ове просторе.

На основу уговора склопљеног 1404. године са мађарским краљем Сигисмундом, деспот Стефан Лазаревић добија огромне поседе у Угарској, највише у Срему, Банату и у околини Арада, тј. у Поморишју. Тада је Дунав и Саву прешао први велики талас српских исељеника, који су се настанили на реченим просторима. Нешто касније, 1411. деспоту Стефану су покљоњени многи градови у североисточним областима Угарске, међу којима је свакако најпознатији Дебрецин (Debrecen). Тада се Срби у великом броју насељавају и у ове крајеве, где их данас више нема.⁴

За време угарског краља Матије Корвина, када је Србија потпуно пала под турску власт, процес пресељавања се још интензивније наставио. Срби су просто преплавили јужну Угарску, а српска шајкашка насеља су се низала дуж Дунава, све до Коморана и Ђура.⁵ То значи да су се Срби у централној Угарској, тј. на територији данашње Мађарске, појавили још пре Мохачке битке (1526). Будући досељеници из Деспотовине, ови Срби су, по свему судећи, били екавци.

⁴ О овом подробније: Алекса Ивић, *Историја Срба у Војводини*. Нови Сад, 1929, стр. 7–8.

⁵ Dr. Szentkláray Jenő, *A dunai hajóhadak története*. Budapest, 1885, 64. и следеће стр.

Да ли је Срба пре турског освајања јужне и централне Угарске било у овим крајевима само уз Дунав и делимично уз Драву, или и у унутрашњости, на простору између Дунава, Драве и Балатона, тј. у жупанијама Барања, Толна и Шомођ, о томе су мишљења подељена. Неки мисле да су се Срби на овом простору појавили тек за време турске владавине.⁶ Има, међутим, и другачијих мишљења. Неки нас подаци, наиме, упућују на то да је мађарски великаш и војвода Пипо од Озоре, звани и Пипо Спано, а у нашим народним песмама познат као Филип Мацарин, после својих похода на Босну 1406. и 1407. године босанским досељеницима населио не само Крашовску и Северинску жупанију него и своје огромне поседе у Толнанској и Веспримској жупанији.⁷

Народ из Босне, која је тада била притиснута и са турске и са угарске стране, почео је да се иселава у безбедније крајеве. А пошто је на поменутој територији Угарске, у Барањи, Толни, Шомођу, па и шире, ранијим грађанским ратовима становништво било прилично проређено, босански досељеници су били вероватно радо примљени као добродошла радна снага. Како се закључује према делу историописца Печујске бискупије, Георгиуса Сирмиенсиса (*Szerémi György*), међу њима је било подједнако и римокатолика, и православних, и богумила.⁸ Ако су наведени извори тачни, а немамо разлога да сумњамо у њих, јужнословенски елеменат са ијекавског и икавског говорног подручја појавио се у области између Дунава, Драве и Балатона још првих деценија XV века.

За време турске владавине, која је у овим крајевима започела након Мохачке битке, досељавање из балканских земаља се наставило. Нови поседници су на место изгинулог или одбеглог становништва доводили хришћанску рају, али су у знатном броју пристизали и хришћани и муслимани словенског језика и као мартолози. Мартолози су, као турски граничари у овим крајевима, у XVI веку претежно били хришћани и тек су у XVII столећу учестала у редовима ове војске муслиманска имена. Долазили су из свих хришћанских земаља Отоманског царства, али је међу њима доминирао босанско-херцеговачки елеменат. Ово је потпуно разумљиво ако имамо у виду да су и

⁶ Várady Ferenc, *Baranya múltja és jelenje*. Pécs, 1896. I, 107. и 292. стр.

⁷ Стеван Михалцић, *Барања*. Нови Сад, 1937, стр. 163–168. Михалцић се овде позива на бројне изворе, као Wenzel Gusztáv, *Okmánytár Ozorai Pipo történetéhez*, св. I, стр. 5; Vj. Klaić, *Krčki kneževi Frankopani*, I, стр. 188. и следеће.

⁸ Ibid. стр. 164. и белешке 15. и 16. на стр. 237. које упућују на Георгиуса Сирмиенсиса (*Georgius Sirmiensis*).

паше и бегови у овим областима веома често били босанског, односно херцеговачког порекла. Нипошто није случајно што су калуђери из манастира Драговића у северној Далмацији 1585. године управо од будимског паше Мустафе Соколовића добили ферман којим се дозвољава подизање манастира Грабовца у Толнанској жупанији. У то време, каже се у летопису овог манастира, у овим крајевима живи мноштво нашег народа.

Највише података имамо о мартолозима из динарских крајева у Барањи, Шомођу и Толни. Према подацима из 1577. године, мартолози у Сигету, Шиклошу, Бабочи, Печују били су пореклом из горњег Подриња, Полимја, Понеретавља, од Пиве и Таре, тврди Павичић.⁹ Један турски путописац 1626. године спомиње православне Србе у Мохачу и околним селима.¹⁰ Ови подаци о босанско-херцеговачком пореклу становништва ових крајева потпуно се поклапају са дијалекатском сликом коју данас имамо, а и са оном коју смо имали прилике реконструисати по казивању старијих житеља Медине, и једне жене рођене у Доњој Нани. Они, наиме, недвосмислено тврде да се и у селима Толнанске жупаније, чији су се српски становници између 1920. и 1930. иселили у Југославију, а то су Доња Нана, Батосек, Грабовац, Сака, говорило ијекавски.

Мартолози су на почетку били без својих породица за време активне граничарске службе, али су касније многи водили са собом породице. Целе махале мартолоза са женама и децом, каже Милан Васић, сусрећу се у Београду, Горјану, Пожеги, Ердугу, Пешти, Шиклошу, Вацу, Ђули, Темишвару и другим местима, и постају колонизациони елемент. Њихове вође добијале су и мање тимаре.¹¹

Од набројаних градова и утврђења за нас су од посебног значаја Пешта и Вац, који се налази тачно спрам Сентандреје, на другој обали Дунава. Треба, међутим, знати да су се на померљивој граници између Турске и остатка Мађарске краљевине под Хабзбурговцима низала мала утврђења, земљани градови или паланке, са посадама од двадесет и пет до педесет војника, о којима имамо далеко мање конкретних појединачних података него о великим тврђавама као Пешта и Вац. Пошто се преписка између турских и угарских утврђења веома

⁹ Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih govora u Slavoniji*. Zagreb, 1953. стр. 130.

¹⁰ Ibid. стр. 129.

¹¹ Милан Васић, *Мартолози у југословенским земљама под турском владавином*. Сарајево, 1967. стр. 61–62. и 75–78. М. Васић пише „мартолози“ а ја употребљавам обичнији облик „мартолози“.

често водила на српском језику, није тешко назрети којим језиком су говорили чланови тих посада.

У сваком случају мартолози, па и раја о којој имамо далеко мање података, иако је свакако била бројнија од мартолоза, из босанско-херцеговачких и других динарских крајева донели су свој ијекавски говор и знатно северније од Барање и Толнанске жупаније, све до Будима и Острогона, и других места докле се простирало Турско царство. У овим крајевима, у првом реду уз Дунав, они су живели у симбиози са потомцима некадашњих шајкаша и других досељеника из Деспотовине, као и са турским шајкашима, такозваним геранима, који су у знатном броју били Срби, свакако не из планинских крајева већ из Поморавља и Подунавља. Њихови говори, екавски с једне и ијекавски с друге стране, вероватно су се већ тада почели мешати.

Патријарх Арсеније III Чарнојевић је 1690. године у сеобу повео Србе из крајева где се говорило екавски. Изгледа да су се сеоби прикључиле и неке породице из Црне Горе и Херцеговине, тј. ијекавци, али је њихов број био незнатан.¹² Сеоба је после Саве прешла и Драву и наставила северно уз Дунав, али се већина народа успут раширила по Барањи, Толни и Шомођу, где су, као што смо видели, за време Турака живели у великом броју Срби из динарских крајева. Међутим, свега неколико година касније, по наређењу Беча, ови нови досељеници беху подигнути и пресељени у Бачку и Поморишје, области које су после битке код Сенте (1697) биле ослобођене од Турака.¹³ У пределима између Дунава, Драве и Балатона су остали они Срби који су овде већ важили за староседеоце. На њиховом ијекавском, у Медини јекавском говору, судећи по данашњем стању, није оставила никакав траг кратка симбиоза са екавцима. Намеће се, међутим, питање, да ли су се можда са овим новодосељеним екавцима у Поморишје преселиле и неке староседелачке породице. То би, евентуално, могло бити објашњење за оне малобројне јекавизме који се у екавским говорима у Поморишју могу чути.

Велика сеоба је, за разлику од Барање и Толне, трајно захватила Будим, Сентандреју, Пешту и целу њихову околину. Као што смо видели, у тим крајевима су за време турске владавине измешано живели носиоци екавског и носиоци ијекавског наречја. Захваљујући новим досељеницима, а свакако и престижу црквених великодостојника и монаха који су се у Сентандреји и околини настанили, овде је преовладао екавски говор, а трагове ијекавског говора налазимо данас у примерима о којима смо говорили.

¹² Душан Ј. Поповић, *Велика сеоба Срба 1690*. Београд, 1954, стр. 40–42.

¹³ Ibid. стр. 61–65.